

УДК 338.43:631.1:331

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.16>**Степаненко С.В.**

кандидат економічних наук,
докторант кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування,
старший викладач кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Державний біотехнологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6132-328X>

Stepanenko Sergii

State Biotechnological University

ІНКЛЮЗИВНІСТЬ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ І СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

INCLUSIVENESS OF THE DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN SECTOR AND RURAL AREAS: CURRENT STATUS AND PROVISION INSTRUMENTS

У статті розглянуто склад базових домінантів та сутнісних характеристик інклюзивного розвитку. Систематизовано сукупність проблемних факторів, які супроводжують процес соціально-економічного розвитку аграрного сектору і сільських територій України на сучасному етапі. Проведено аналіз ключових індикаторів соціально-економічної інклюзії агросектору і сільських територій. Визначено, що фактичний стан розвитку агросфери і сільських територій України супроводжується значними диспропорціями та наявністю дисбалансу між потребами і можливостями населення села. Величезними розривом характеризуються також індикатори інклюзії у контексті порівняння рівня якості життя сільського і міського населення країни. Вирівнювання існуючих диспропорцій можливо забезпечити за рахунок розробки і імплементації інклюзивної моделі розвитку агробізнесу і сільських територій, для якої було обґрунтовано сукупність інструментів внутрішньої та зовнішньої інклюзії. Становлення і функціонування інклюзивної моделі розвитку агробізнесу в Україні сьогодні має бути синхронізовано із ключовими принципами соціальної відповідальності аграрного бізнесу та сталого розвитку, які визначені пріоритетними як у національних, так й у європейських стратегічних планах.

Ключові слова: інклюзивний розвиток, аграрний бізнес, сільські території, сталий розвиток, модель агробізнесу, населення, якість життя.

The composition of the basic dominants and essential characteristics of inclusive development is considered in the article. The set of basic components of the architecture of inclusive development under modern realities is complemented by the principles of sustainable development, the principles of a high level of innovative activity and digitalization of socio-economic relations. The results of the research helped to systematize a set of problematic factors that accompany the process of socio-economic development of the agrarian sector and rural areas of Ukraine today. An analysis of key indicators of socio-economic inclusion of the agricultural sector and rural areas has been carried out. The results showed that the most complex trends are uneven formation and distribution of income in agriculture, different employment opportunities for residents of rural areas and access to conditions of decent wages, structural imbalance and the growth of the share of informal rural employment, uneven distribution of the net financial result within the corporate agricultural sector and households. creation of an inclusive agribusiness model, strategically oriented to ensure and increase the level of inclusive business activity in the context of the global initiative for the sustainable development of agribusiness and rural areas, is one of the real directions for solving these problems. Institutional support is necessary to ensure the implementation and operation of an inclusive model of agribusiness. The tools of the inclusive model are proposed to be divided into internal and external. The internal tools included: socially oriented marketing, inclusive business operations, inclusive innovations, finance and investment, inclusive micro-business environment. The composition of internal tools consists of: schools of business leaders in the field, specialized coordination structures, financial instruments of state and partner support for agro-inclusion, information technology support in the format of creating

modern online digital platforms. The effective interaction of these components should form the prerequisites for increasing the level of inclusiveness in the development of agribusiness and rural areas and the basis for the transition to a strategy of sustainable development.

Key words: *inclusive development, agrarian business, rural areas, sustainable development, agribusiness model, population, quality of life.*

Постановка проблеми. Аграрний сектор за всіх часів та фармацій економічного розвитку формував базис національної економіки України та визначав ключові домінанти її стратегічного розвитку: засади продовольчої та національної безпеки, обсяг експортного потенціалу, макроекономічні показники платіжного балансу. Протягом останніх років сільське господарство стабільно демонструє найвищі показники рентабельності діяльності. Разом з тим, традиційно, розвиток аграрного сектору і сільських територій України супроводжується низькою проблемних аспектів, які у сукупності створюють вкрай негативний ефект розриву потенціалу можливостей, ресурсів, доходів, рівня якості життя населення сільських територій на відміну від населення міст, що поглиблює проблему соціальної несправедливості та порушує соціальну стабільність у суспільстві. Подолання цих негативних тенденцій можливо за рахунок переходу на інклюзивні принципи економічного зростання аграрного бізнесу і сільських територій, які довели свою дієспроможність, корисність і принципову важливість вирішення соціально-економічних завдань у розвинутих країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сталого розвитку аграрного сектору і сільських територій є визначальним для економіки країни, внаслідок чого завжди були пріоритетними у спектрі наукових досліджень значної кількості відомих вчених-аграрників України. Видатний внесок у теоретичні, методичні і прикладні аспекти розв'язання даної проблеми зробили: В. Базилюк, В. Геєць, М. Дем'яненко, Ю. Коваленко, Ю. Лупенко, М. Малік, О. Могильний, В. Месель-Веселяк, М. Пугачов, П. Саблук, В. А. Чухно, О. Шпикуляк, В. Юрчишин та ін. Разом з тим, виняткова важливість та виключна пріоритетність питань розвитку сільського господарства для національної економіки у контексті останніх світових тенденцій зумовлює необхідність проведення подальших наукових досліджень.

Постановка завдання. Метою дослідження є оцінка сучасного стану інклюзивного розвитку аграрного сектору і сільських територій та обґрунтування інструментів підвищення її рівня.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інклюзивний розвиток для світової практики явище не нове. Трансформація соціально-економічних процесів вже активно відбувається у національних економіках, де пріоритетом є розв'язання завдань подолання бідності населення, вирівнювання рівня доходів, досягнення соціально-економічної справедливості у суспільстві та імплементація засад соціально відповідального бізнесу і сталого розвитку економічних систем.

Бородіна О.М. інклюзивний розвиток сільського господарства досліджує через призму процесів економічного зростання та у складі архітектоники інклюзивного розвитку виділяє три основних стовпи: соціальний вимір, економічний вимір та соціальний вимір. [1, с. 106]. Всесвітній економічний форум інклюзивне зростання і розвиток оцінює у межах рамкової політики, що містить такі ключові компоненти: освіта та навички; основні послуги та інфраструктура; корупція і дохід; результат реальних економічних інвестицій; підприємництво; доходи від зайнятості; фіскальні трансферти [2].

Концепція інклюзивного бізнесу G 20 зауважує на чотирьох напрямках інституційної підтримки інклюзивного бізнесу: встановлення сприятливих для учасників правил і положень; розширення доступу до фінансових ресурсів і заохочення інклюзивної діяльності; підвищення рівня обізнаності щодо можливостей і перспектив участі; зміцнення потенціалу розв'язання життєво важливих суспільних завдань подальшого існування і розвитку.

Сьогодні інклюзивний бізнес у світі розвивається на засадах соціально-економічної піраміди, базисом якої є люди (покупці, споживачі) із невисоким рівнем доходів. Інклюзивний бізнес, забезпечуючи масштабне виробництво товарів та послуг на комерційно життєспроможній основі, сприяє створенню ланцюга цінностей та нарощуванню його кількісних і якісних характеристик. Виникає інклюзивна бізнес-екосистема, яка виконує функції забезпечення інтересів всіх учасників процесу.

Вивчення науково-теоретичної площини трактування сутності та змісту дефініції «інклюзивний розвиток» вітчизняними та зарубіжними вченими, дозволило визначити сукупність спільних характерних ознак, притаманних даному процесу: 1) домінування соціальних принципів у системі господарських відносин на всіх рівнях управління та отримання доходів [3, с. 101]; 2) формування додаткових можливостей і перспектив діяльності, пов'язаних з удосконаленням механізмів розподілу ресурсів та результатів діяльності в аграрній сфері [4, с. 117]; 3) наявність багатофакторності і компліментарності складових реалізації процесів інклюзивного розвитку [5]; 4) єдність цілей та інтересів, можливостей і відповідальності всіх учасників процесу інклюзивного розвитку сільського господарства і сільських територій; 5) рівність можливостей і пропорційність результатів діяльності всіх членів суспільства (населення сільських територій) [6, с. 164].

Активна трансформація підходів до управління суспільним виробництвом і суспільним життям у глобальному та локальному рівнях зумовлюють розширення базису факторних чинників, які забезпечують темпи та якість інклюзивного розвитку. Якщо на початковому етапі становлення і реалізації концепції ключовими факторами інклюзивного розвитку вважались людський фактор, умови макроекономічної стабільності національної системи та інституційні зміни у структурі економіки [7], то сьогодні це перелік доповнюється засадами сталого розвитку, принципами високого рівня інноваційної активності та цифровізації соціально-економічних відносин.

Сучасний інклюзивний бізнес у світі розширює ринки та допомагає боротись із бідністю, вирішуючи глобальні проблеми суспільства. При цьому, завдяки масштабності соціально-економічних трансформацій, забезпечується генерування комерційних прибутків інвесторів та підвищення темпів економічного зростання. За умов широкого сприйняття цілей глобальної концепції сталого розвитку, інклюзивний бізнес постає дієвим інструментом досягнення її цілей.

Динамічність факторів бізнес-середовища, виклики і загрози, що мають місце у відкритих соціально-економічних системах, зумовили практичні складнощі, які сьогодні супроводжують розвиток інклюзивної моделі економічного зростання у агробізнесі: 1) недосконалий інституційний механізм регуляторного забезпечення структурних трансформацій агросектору і сільських територій; 2) традиційно низький рівень фінансового забезпечення та підтримки розвитку сільських територій, зокрема, за умов акумулювання витрат на утриманні і розвиток сільських територій на баланси територіальних громад; 3) традиційно низький рівень заробітної плати найманого персоналу і доходів мешканців сільських територій у порівнянні з іншими видами економічної діяльності; 4) криза розвитку соціальної інфраструктури села, обмежені можливості доступу сільського населення до якісних і доступних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я, відпочинку, задоволення інших матеріальних і нематеріальних потреб; 5) зниження загального рівня добробуту і якості життя населення сільських територій протягом останніх років; 6) відсутність ефективного механізму забезпечення реалізації права селян на землю; 7) обмеженість можливостей активної участі селян у політичному, суспільному та громадському житті регіонів та країни в цілому.

Системний аналіз ключових індикаторів соціально-економічної інклюзії агросектору і сільських територій показує, що найбільш складні тенденції існують у нерівномірному формуванні і розподілі доходів у сільському господарстві, можливостях

зайнятості мешканців сільських територій та доступу до умов гідної оплати праці, структурному дисбалансі та зростанні частки неформальної сільської зайнятості, нерівномірності розподілу чистого фінансового результату у межах корпоративного агросектору і домогосподарств (Індекс Джині $> 0,7$), обмеженості можливостей соціалізації мешканців села внаслідок низьким темпів цифровізації сільських територій.

Таблиця 1

Індикатори інклюзивного розвитку сільських територій України

Індикатори	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2019 р.	2021 р.
Рівень зайнятості населення, %	92,2	90,5	90,1	91,4	89,7
в т.ч. у аграрному секторі та сільських територіях	17,7	17,5	17,9	18,2	17,3
Рівень безробіття, %	8,8	9,5	9,9	8,6	10,3
в т.ч. у аграрному секторі та сільських територіях					
Середньомісячна заробітна плата, грн	2239	5230	8777	10497	14014
у аграрному секторі	1472	3309	6057	8856	12287
Частка капітальних інвестицій у сільське господарство, %	6,1	11,0	14,3	9,5	-

Джерело: складено автором за [8]

За видами економічної діяльності серед зареєстрованих безробітних 23% раніше були зайняті у сільському, лісовому та рибному господарстві, частка неформально зайнятого населення у аграрному секторі становить близько 44,1% і є одним з найвищих показників серед видів економічної діяльності (будівництво – 17,2%, торгівля і ремонт – 16,1%, промисловість – 5,6%) [9].

За даними Міністерства соціальної політики України розмір середньомісячних сукупних ресурсів домогосподарств сільської місцевості на 11,4% менше, ніж у містах. При цьому, значним відмінностями характеризується структура доходів населення сільських територій у порівнянні з населення міст: частка доходів від зайнятості (заробітна плата) є меншою на 19,2%, особисте підсобне господарство у багатьох випадках постає одним з основних джерел фінансового забезпечення родини. Розрив сукупних витрат мешканців села і міст країни становить понад 22% [10].

Яскравим індикатором інклюзивності розвитку галузей і територій є структура споживчого кошику населення. У структурі витрат українців основною статтею є витрати на харчування (48,5%). Частка витрат домогосподарств сільських територій, які спрямовувалась на харчування, становила 51,4% проти 47,1% у населення міст. Кардинально відрізняється й продуктовий кошик мешканців села: вони більше, ніж у місті, споживають картоплі (на 59,6%), хліба і хлібобулочних продуктів (на 27%), цукру (на 16%) та значно менше м'яса (на 16,7%), риби (на 6,7%) [10]. Значно вищим відсотком характеризується частина сільського населення, яка не мала змоги отримати необхідну швидку медичну допомогу (38,9% у порівнянні з 4,5% у місті), а також частина мешканців, які не мали змоги скористатись регулярними транспортними послугами (22,7% проти 1%) [1, с. 108].

Покращується за останні роки ситуація з доступом мешканців села до інформаційних ресурсів, зокрема, на базі використання мережі Internet, що формує передумови для подальшої соціалізації населення, розширенням доступу до он-лайн освіти і навчання і працевлаштування [11, с. 32]. Вирівнювання існуючого дисбалансу витрат, надання рівних можливостей до задоволення об'єктивних життєвих потреб, підвищення рівень якості життя населення сільських територій сьогодні постає першочерговим завданням інклюзивного розвитку аграрного сектору і національної еконо-

міки, яке вписується у загальну концепцію сталого розвитку країни. За оцінкою рівня Всесвітнього економічного форуму, індекс інклюзивного розвитку України складає 3,42 (49 місце з тенденцією зниження у рейтингу з 103 країн світу) [12]. Інтегральний індекс інклюзивного розвитку розраховується за такими основними складовими: 1) зростання і розвиток національної економіки; 2) інтеграція та взаємодія між поколіннями; 3) справедливість і стійкість.

Вирішення завдань інклюзивного розвитку аграрного сектору і сільських територій України неможливо забезпечити без формування інноваційної бізнес-моделі, яка буде поєднувати цілі агробізнесу, сільських територій і суспільства. Інституційним базисом такої моделі має стати механізм державно-партнерських відносин та імплементація у його практичну площину дієвих мотиваторів для бізнесу. Модель інклюзивного агробізнесу стратегічно орієнтована на забезпечення і підвищення рівня інклюзивної ділової активності у контексті глобальної ініціативи сталого розвитку агробізнесу і сільських територій. Результатом є користь (задоволення інтересів) власників агробізнесу та населення міських громад. Інструменти інклюзивної моделі агробізнесу мають визначатись відповідальними інклюзивними стратегіями сільськогосподарських підприємств (рис. 1).

Внутрішні інструменти реалізації інклюзивної бізнес-моделі агробізнесу мають бути доповнені інституційними інструментами державної, галузевої та регіональної політики управління. Серед таких інструментів слід виділити: підготовка бізнес-лідерів для просування моделей у практичну діяльність; створення спеціалізованих органів регулювання (координаційні центри, консалтинг тощо); інформаційна підтримка популяризації інклюзивних бізнес-моделей; фінансові інструменти державної підтримки (фіскальні пільги, страхування по кредитуванню, страхування інвестицій, дотації); допомога у створенні соціальних програм (подолання безробіття, бідності, тощо); зв'язок інклюзивного розвитку із концептом сталого розвитку і соціальною відповідальністю агробізнесу; забезпечення ефекту синергії у локальному та регіональному вимірі.

Створення інклюзивної агробізнес-моделі відбувається у трьох вимірах: забезпечення прибутковості агроруму різного розміру на основі створення продукту, доступного для широкого кола споживачів з різними рівнями доходів, масштабності дій; забезпечення рівного доступу учасників до ринків (ресурсів, інвестицій, агро-сировини та продовольчих ринків) та включення (розвиток) у ланцюги створення вартості; розв'язання соціально-орієнтованих завдань територіальних громад та суспільства.

Ефективність дій інструментів інклюзивної моделі агробізнесу значно підвищується за умови активної цифровізації та використання можливостей платформних зв'язків між всіма учасниками агробізнесу та мешканцями сільських територій. На базі цифрових платформ сьогодні формуються інвестиційні ресурси, реалізуються партнерські взаємовідносини, забезпечуються умови рівності доступу і розподілу ресурсів, формуються передумови інтеграції суспільства у глобальний процес досягнення спільної мети, індивідуального, колективного та суспільного соціально-економічного розвитку і зростання. Успішним прикладом реалізації такої платформи є Inclusive Business Action Network (iBAN), яка створена за ініціативою Міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини, підтримується ЄС, включає банківські установи, Раду зі сталого розвитку, Центри відповідального і інклюзивного бізнесу, Міжнародну фінансову корпорацію та інших учасників. Базовим принципом функціонування платформи є сприяння інклюзивної бізнес-практики на засадах «пірамідних ринків». Для вітчизняної практики досить корисним є такий досвід у сфері секторних пірамід, де об'єднуються учасники, зацікавлені у сталому розвитку аграрного сектору і технологічно суміжних з ним видів економічної діяльності.

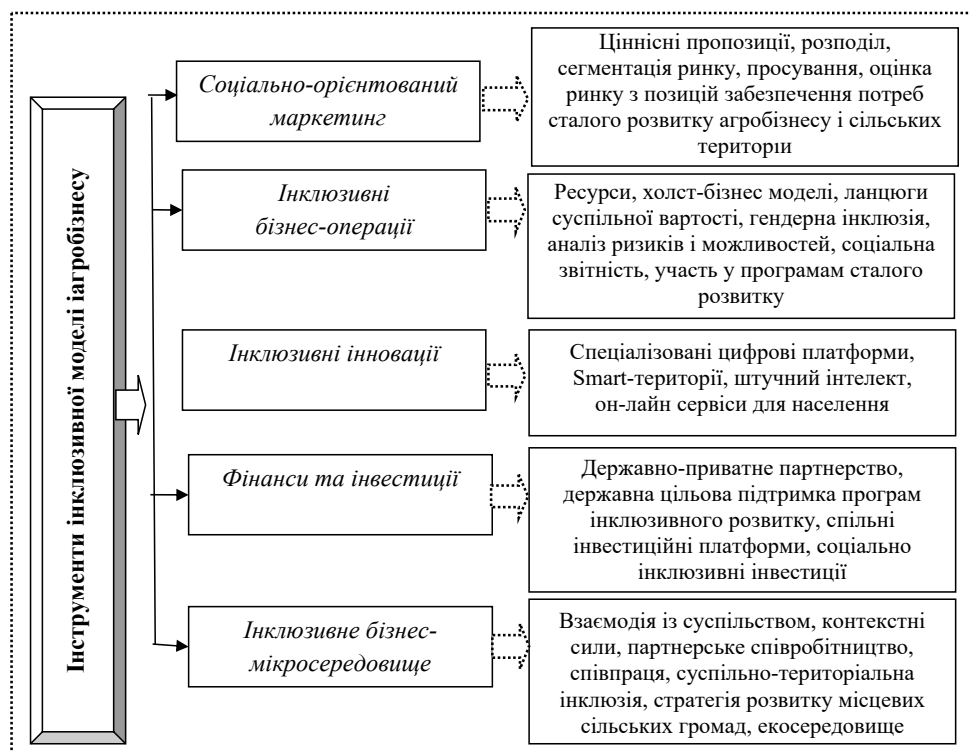

Рис. 1. Інструменти інклюзивної моделі агророзвитку

Джерело: розробка автора

У вітчизняному агророзвитку завдяки таким цифровим платформам можливо активізувати потенціал інклюзивності сільських територій за рахунок: додатковим інвестиційним потокам, обмін інформацією (освіта, працевлаштування, участь у соціальних, екологічних та політичних проєктах розвитку села, масштабування та популяризація інклюзивного розвитку серед населення, зокрема, молоді тощо). Інклюзивні моделі розвитку агророзвитку і сільських територій можуть стати частиною більш масштабної інклюзивної соціально-економічної платформи, яка охоплює весь цикл створення ланцюга вартості у межах агропромислового комплексу. Таким чином, формуватимуться передумови для створення міжгалузевих інклюзивних моделей, що матимуть позитивний ефект для національної економіки в цілому, регіонів та територій. Масштабність у такому випадку буде додатковим мотиватором залучення учасників, які продукують інвестиції і інклюзивні інновації, що має створити мультиплікаційний ефект інклюзивного економічного зростання.

Висновки з проведеного дослідження. Проведеними дослідженнями підтверджено, що рівень розриву за основними показниками інклюзивного розвитку сільських та міських територій країни залишається істотним. Найбільш гострими залишаються питання нерівності формування і розподілу доходів в аграрній сфері, обмеженому потенціалі можливостей доступу населення сільських територій до матеріальних і нематеріальних благ, наявності соціальної несправедливості та, як наслідок, складної соціально-економічної ситуації на селі. Одним з напрямів подолання негативних тенденцій є формування інклюзивної моделі розвитку агророзвитку, інструменти імплементації якої визначаються зовнішнім і внутрішнім характером дії. Перспективами

подальших наукових досліджень поставатиме обґрунтування ефективного організаційно-економічного механізму забезпечення синергійної взаємодії всіх інструментів інклюзивної моделі розвитку агробізнесу і сільських територій.

Список використаних джерел:

1. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Майбутнє сільського сектору України – від екстрактивного використання до інклюзивного розвитку. *Економіка України*. 2018. № 11–12. С. 104–110.
2. Kessler K.A. Inclusive Development Index. URL: <https://www.shareweb.ch/site/Poverty-Wellbeing/equality-equity-inclusion/Pages/Inclusive-Development-Index.aspx> (дата звернення: 12.09.2022).
3. Шпикуляк О.Г., Ігнатенко М.М., Швець А.А. Концептуальні оцінки реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій за участі агрохолдингових інтегрованих формувань. *Економіка АПК*. 2021. № 3. С. 97–107.
4. Майовець Є.Й., Майовець Я.М. Інклюзивна інституційна модель інноваційного розвитку аграрної економіки. *Вісник ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Серія «Економічні науки»*. 2020. № 4. С. 114–120.
5. Gupta J., Pouw N.R., RosTonen M.A.F. Towards an elaborated theory of inclusive development. *European Journal of Development Research*. 2015. No. 27 (4), P. 541–559.
6. Павлов О.І., Дідух С.М., Кушнір О.І. Світоглядні засади інклюзивного розвитку агропродовольчих холдингів. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 50. С. 161–168.
7. Inclusive Growth: Measurement and Determinants. Washington DC: IMF, 2013. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=40613.0> (дата звернення: 12.09.2022).
8. Сільське господарство України. 2021: стат зб. / Держ. служба статистики України. Київ, 2021. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2021.pdf (дата звернення: 12.09.2022).
9. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості України у січні-лютому 2021 р. Офіційний сайт Державного центру зайнятості України. URL: <https://www.dcz.gov.ua> (дата звернення: 12.09.2022).
10. Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення у січні-вересні 2020 р. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/> (дата звернення: 12.09.2022).
11. Зінчук Т.О. Стратегія інклюзивного сільського розвитку на базі громад: проекти, реалії та європейські перспективи для України: монографія. Київ : ЦУЛ, 2019. 55 с.
12. The Inclusive Development Index 2018. World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018/> (дата звернення: 12.09.2022).

References:

1. Borodina O.M., Prokopa I.V. (2018) Maibutnie silskoho sektoru ukrainy – vid ekstraktyvnoho vykorystannia do inkluzyvnoho rozvytku [The future of the rural sector of Ukraine is from extractive use to inclusive development]. *Ekonomika Ukrainy*, no.11–12, pp. 104–110.
2. Kessler K.A. Inclusive Development Index. Available at: <https://www.shareweb.ch/site/Poverty-Wellbeing/equality-equity> (accessed 12 September 2022).
3. Shpykuliak O.H., Ihnatenko M.M., Shvets A.A. (2021) Kontseptualni otsinky realizatsii zasad inkluzyvnoho rozvytku silskykh terytorii za uchasti ahrokholdynhovykh intehrovanykh formuvan [Conceptual assessments of the implementation of the principles of inclusive development of rural areas with the participation of agricultural holding integrated formations]. *Ekonomika APK*, no. 3, pp. 97–107.
4. Maiovets Ye.I., Maiovets Ya.M. (2020) Inkluzyvna instytutsiina model innovatsiinoho rozvytku ahrarnoi ekonomiky [Inclusive institutional model of innovative development of agrarian economy]. *Visnyk ChNU im. B. Khmelnytskoho. Seriya «Ekonomichni nauky»*, no. 4, pp. 114–120.
5. Gupta J., Pouw N.R., RosTonen M.A.F. (2015). Towards an elaborated theory of inclusive development. *European Journal of Development Research*, no. 27 (4), pp. 541–559.
6. Pavlov O.I., Didukh S.M., Kushnir O.I. (2020) Svitohliadni zasady inkluzyvnoho rozvytku ahroprodovolchykh kholdynhiv [Worldview principles of inclusive development of agro-food holdings]. *Infrastruktura rynku*, no. 50, pp. 161–168.

7. Inclusive Growth: Measurement and Determinants. Washington DC: IMF, 2013. Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=40613.0> (accessed 12 September 2022).

8. Silske gospodarstvo Ukrainy [Agriculture of Ukraine]. (2021) Stat zb. Kyiv. Available at: <http://ukrstat.gov.ua> (accessed 12 September 2022).

9. Sytuatsiia na rynku pratsi ta diialnist Derzhavnoi sluzhby zainiatosti Ukrainy u sichni-liutomu. 2021 [The situation on the labor market and the activities of the State Employment Service of Ukraine in January-February 2021]. Ofitsiinyi sait Derzhavnoho tsentru zainiatosti Ukrainy. Available at: <https://www.dcz.gov.ua/>. (accessed 12 September 2022).

10. Informatsiino-analitychna zapyska shchodo rivnia zhyttia naseleння u sichni-veresni 2020 r. [Informational and analytical note on the standard of living of the population in January-September 2020]. Ofitsiinyi sait Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy. Available at: <https://www.msp.gov.ua/>. (accessed 12 September 2022).

11. Zinchuk T.O. (2019) Stratehiia inkluzyvnoho silskoho rozvytku na bazi hromad: proekty, realii ta yevropeiski perspektyvy dlia Ukrainy [Strategy of inclusive rural development based on communities: projects, realities and European perspectives for Ukraine]. Kyiv: TsUL, 55 p. (in Ukrainian)

12. The Inclusive Development Index 2018. World Economic Forum. Available at: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018> (accessed 12 September 2022).
